

СЕМЕНІВСЬКИЙ КОМПЛЕКС ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ІНТЕРПРЕТУВАННЯ

Розглянуто Семенівський комплекс пізньопалеолітичних пам'яток та можливості його інтерпретування.

The article considers the economical-cultural interpretation of the Upper Paleolithic sites of Middle Dnieper area by the analysis of Semenivka archaeological complex&

В останній час досить широко дискутується проблема взаємозв'язку природи та суспільства в різні хронологічні епохи. Найбільшого значення ця проблема набуває у дослідженнях, пов'язаних з найдавнішими періодами історії людства. Виникає потреба постійного узгодження теоретичного знання, виробленого науками пов'язаними з історією первісного суспільства та новими археологічними даними.

У другій половині пізнього палеоліту на території України простежується значна кількість археологічних решток господарської діяльності мисливських колективів. На території Середнього Подніпров'я – це, перш за все, широковідомі поселення межирічської культури мисливців на мамонта (мамута): Межиріч (Канівський р-н), Добранічівка (Яготинський р-н), Фастів, Гінці (Лубенський р-н). Ці пам'ятки досліджувалися великими площами, що створює можливості для широких господарсько-культурних інтерпретацій. Більшість дослідників вбачає в них общинні поселення, які склалися з трьох–чотирьох стаціонарних жител з використанням кісток мамута в конструкції, декількох господарських ям навколо кожного житла, ділянок з різною господарською специфікою. Ці пам'ятки датуються в межах 15–13 тис. років тому.

В останній час досліджено певну кількість пам'яток (Бугорок, Семенівка I, II, III, Шоломки, Велика Бугайка), які досить сильно вирізняються топографічним розташуванням, складом крем'яних знарядь праці, фауністичними рештками, характером будівництва, незважаючи на те, що вони відносяться до одного культурно-хронологічного кола.

З цього приводу було б цікаво проаналізувати Семенівський комплекс пам'яток, що знаходиться за 4 км на схід від с. Семенівка Барішевського р-ну Київської обл., у долині злиття Трубежу та Недри. Відкриття трьох однокультурних пізньопалеолітичних пам'яток на одному мисовому підвищенні створює можливість інтерпретації їхнього функціонального призначення на рівні цього мікрорегіону¹.

Пам'ятка Семенівка I відкрита розкопками Д.Я.Телегіна та Д.Ю.Нужного у топографічному відношенні знаходиться на висоті 6 м над заплавою і є скупченням 9 м² мамутових (представлено щонайменше 6 особин) та ведмежих залишків – щелепа, стегно, ребра, хребці, плечова кістка, тазова кістка. Поруч з кістками ведмедя знайдено поодинокі знахідки з кременю – уламок вістря із затупленим краєм, кутовий різець, відщеп, платівка. Радіокарбонне датування – 13600±160.

Семенівка II, розкрита розкопками Д.Ю.Нужного, розташована на найвищій терасі Трубежу, ближче до лівого північного схилу невеликої балки на висоті 20 м над рівнем заплави, за 500 м від ур. Вибла Могила, яке є найвищим місцем в окрузі на відстані 30–40 км, з якого добре простежуються долини Недри, Трубежу та Дніпра.

На 148 м² було розкрито скупчення культурних решток площею 17–13 м, витягнуте вздовж схилу. Найбільша концентрація матеріалу спостерігалася на глибині 140–150 см від сучасної поверхні. Крем'яні знаряддя представлені в основному мікролітами – 45 разом з уламками (24,5 %) та кутовими і серединними різцями – 92 разом з уламками (49 %). Тільки одне знаряддя можна без сумнівів віднести до скребачки. Привертають

увагу знахідки підвісок з морських та лиманних мушель з басейну Чорного моря та виробів з бурштину. З фауністичних знахідок присутній мамут, представлений, переважно, залишками ребер.

Пам'ятка Семенівка III знаходиться на відстані 50 м від Семенівки II, також на висоті 20 м над рівнем заплави поруч з ур. Вибла Могила. Розкопками 1997–1999 рр. було розкрито частину пам'ятки, що є скупченням (4–4 м) культурних решток. Найбільш великі кістки створюють досить чітке коло, у якому і залягала більшість матеріалу – мушлі, мікроліти, вироби з бурштину.

З фауністичних залишків, окрім мамута, який також представлений в основному ребрами, присутні вовк, бик, північний олень, сайга. Привертає увагу кінцівка вовка, яка знаходилася в анатомічному порядку. Відмінністю комплексу Семенівки III є значне домінування серед кам'яних знарядь не різців (51 екз.), а різноманітних мікролітів із затупленим краєм та відходів їхнього виробництва (73 екз.). З'являється серія знарядь для обробки шкіри – дві типові скребачки, дві скребачки аморфних зразків, дві крем'яні проколки. Радіокарбонне датування – 14200 ± 180².

Категорії знарядь є дуже типовими для комплексів поселень межирічської групи пам'яток (Межирічч, Гінці, Добранічівка та ін.). Носії цієї культурної спільноти кола пам'яток епіграветської традиції Східної Європи заселяли середньодніпровський басейн приблизно 15–13 тис. років тому.

Для реконструкції господарства колективів, необхідно проаналізувати пам'ятки за основними категоріями: природно-географічне розташування, фауністичний склад пам'яток та особливості матеріальної культури первісних колективів. За цими параметрами можливе відтворення взаємозв'язку фізичного, біотичного та соціального оточень.

Топографія. Топографія таких поселень як Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці чітко свідчить про тісний зв'язок господарства мисливської групи з долинами великих річок. Одні дослідники пов'язують таке розташування тим, що саме долинами великих річок проходили масові весняні та осінні міграції мамутів³. І.Г.Підоплічко вважав, що мамути не здійснювали великих міграційних переходів, а мешкали у своїх природних нішах у долинах річок. Верболози, кущі та лісові масиви, на відміну від холодного степу на плато, створювали умови для постійного мешкання невеликих груп тварин цілий рік, що приваблювало пізньопалеолітичну людність⁴. Так чи інакше, в умовах холодного, різко континентального клімату саме в річкових заплавах відбувалася концентрація природних ресурсів – води, палива, промислових тварин. Більшість з відкритих пам'яток (Межирічч, Мізин, Добранічівка, Гінці та ін.) розташовані при виході балки в долину річки, на першій надзаплавній терасі⁵.

Семенівські пам'ятки дають приклад зовсім іншого топографічного розташування. Усі три пам'ятки розташовані на північному схилі давньої балки, досить далеко від річкової заплави, причому Семенівка II та III – безпосередньо на краю плато, з якого простежується краєвид на 30 км. Розташування пам'яток на високому північному

схили мису може свідчити про сезон функціонування: проживання на плато в холодну пору року було проблематичним з причини відсутності захисту від холодних вітрів, у той час як у теплий період року, коли заплава заболочувалася, з високого мису здійснювався контроль за міграційними шляхами тварин по долинах річок.

Фауністичний склад. Фауністичний склад на пам'ятці є показником основного об'єкту полювання мисливської групи. У другу половину пізнього палеоліту на більшості досліджуваних пам'яток простежується значне переважання одного виду у фауністичних рештках, що є результатом спеціалізованого мисливства колективів, суть якого полягала у господарській спрямованості на добування одного виду ссавців. Таким чином, характер фауністичних залишків зазначає не тільки зональну та ландшафтну своєрідність природного оточення, у якому існував колектив, але і його господарську спеціалізацію⁶.

Використання продуктів полювання відчутно впливає на характер матеріальної культури мисливців через житла (матеріал для спорудження жител), поселення (зв'язки з місцем полювання, характер фауністичного складу на поселенні, у господарських ямах та ін.), одержу (різні види хутра, особливості його обробки залежно від використання певного матеріалу), прикраси (намиста із зубів, кістяних виробів) та ін.⁷.

Аналізуючи фауністичний склад пізньопалеолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я, дослідники приходять до висновку про переважання полювання на мамутів у цих колективах. Звісно, частина мамутових кісток опинилася на поселеннях внаслідок "мамутового збиральництва", але існують і конкретні свідчення про полювання на цих великих тварин⁸.

На всіх трьох пам'ятках у різній мірі представлені рештки мамута. Якщо на Семенівці I представлені великі кістки цієї тварини – бивні, лопатки, кістки кінцівок у компактному скупченні, то на пам'ятках Семенівка II та III мамут представлений в основному легкими ребрами. Це дозволяє нам стверджувати, що на Семенівці I провадилося збирання мамутових кісток, а на інших пам'ятках рештки мамута були результатом мисливської діяльності.

З іншого боку, на пам'ятці Семенівка II представлений виключно мамут, у той час як пам'ятки Семенівка I та Семенівка III характеризуються більш широким видовим спектром. Цікавою особливістю Семенівки III є наявність решток характерних мешканців відкритих ландшафтів тундри і степу – бізона, північного оленя, сайги – типових представників плакорних ділянок перигляціального лісостепу. Наявність неповного скелету ведмедя в Семенівці I та залишків дистанційної зброї дає можливість стверджувати про вбивство та білування цієї тварини первісними мисливцями безпосередньо на цьому місці.

Характер культурного шару. Аналізуючи структуру пам'ятки, можна реконструювати характер поселення – тривале або короткочасове. Характер культурного шару зазначає інтенсивність використання поселення. Інтенсивність використання розуміється як показник тривалості проживання групи, її розміру та характеру господарської активності. Адаже на багатьох пам'ятках ми маємо змогу спостерігати тільки товщу культурного шару, його поширення в просторі та насиченість. Відклади культурного шару могли бути результатом як достатньо короткого проживання великої групи з інтенсивною господарською діяльністю, так і тривалим проживанням невеликої мисливської групи або ж періодичним поверненням на одне місце тієї ж самої групи, внаслідок чого складається враження єдиного культурного шару⁹. Таким чином, для аналізу характеру пам'ятки необхідно враховувати не тільки насиченість та поширення культурного шару, але й інші свідчення тривало-

го/короткочасного та одноразового/багаторазового накопичення шару. Свідченнями одноразовості використання пам'ятки виступають: єдність структури культурного шару (існування певних функціональних зон під час усього накопичення шару, жител, ям, особливих конструкцій), єдність технологічних прийомів та функціонального призначення кам'яного інвентаря (в ідеальному випадку – ремонтні з різних рівнів шару), фауністичні рештки, які дозволяють реконструювати один сезон існування пам'ятки та ін. Поселення з досить складною структурою можливо віднести до базових таборів, на яких проводилася різноманітна, неспеціалізована діяльність. Якщо ж на пам'ятці представлений якийсь один бік життєдіяльності первісного колективу, то можливе припущення щодо функціональної спеціалізації пам'ятки. Так, наприклад, якщо пам'ятка складається тільки з місця розчленування мисливської здобичі, то вона буде мати характеристику тимчасового мисливського табору. Якщо ж пам'ятка складається з місць первинної обробки сировини – то ми можемо реконструювати її функціональний характер як майстерні.

Таким чином, пам'ятки типу Межиріччя, Добранічівка, Мізин, Гінці можна віднести до базових таборів, з огляду на єдину структуру та поліфункціональний характер діяльності їхніх мешканців: присутні стаціонарні житла, господарські ями, місця виготовлення знарядь праці, предмети мистецтва та ін. Дослідники відзначають наявність декількох житлових горизонтів на цих пам'ятках.

Семенівські пам'ятки різко відрізняються за структурою. Так, вони мають вигляд чітких у плані скупчень культурних та фауністичних решток, без господарських ям. Незначна кількість культурних решток та відсутність вугілля на Семенівці I є доказом нетривалого використання цієї пам'ятки. Як за площею, так і за кількістю знарядь праці, Семенівку II та III можливо співставити з господарсько-побутовими комплексами базових поселень, але відсутність щільного культурного шару дає можливість їхньої інтерпретації як сезонних одноразових поселень.

Житла. Наявність залишків житлових споруд свідчить про чисельність колективу, ступінь його відносної осілости, тривалості використання поселення. Чіткі в плані споруди, з насиченим заповненням, що свідчить про інтенсивну господарську діяльність, з архітектурними елементами в будові, інтерпретуються як довготривалі житла. Відсутність конструктивних елементів, слабонасичений культурний шар всередині об'єкту, розмитість структури – ознаки тимчасового наземного "легкого" житла. Характер заповнення жител може свідчити про одноразовість або неодноразовість використання. У випадку наявності декількох прошарків у накопиченні культурних решток можна говорити про багаторазове використання споруди, або про різну інтенсивність використання в різні сезони.

На відміну від базових поселень, де зафіксовані монументальні заглиблені споруди з використанням великих кісток мамута, з насиченим культурним шаром, на Семенівських пам'ятках подібні споруди невідомі. На пам'ятці Семенівка I взагалі відсутні свідчення існування житла. Семенівка II та III являють собою чіткі скупчення матеріалу, але без заглиблення і без використання великих кісток мамута. Тільки на Семенівці III простежено півколо з мамутових кісток з північної сторони. Житло в цьому випадку реконструюється, як "легке", наземне, що має тимчасовий характер.

Крем'яний інвентар. Крім того, крем'яний інвентар є також індикатором функціональної своєрідності стоянок. Для базових поселень характерна наявність повного циклу обробки кам'яної сировини – від первинного розщеплення нуклеусів до виготовлення спеціалізованих

знарядь праці та їхньої утилізації, адже тільки при тривалому проживанні та при виконанні різних господарських дій була можлива обробка сировини, виготовлення знарядь та подальша їхня утилізація. Для спеціалізованих поселень характерний неповний цикл утилізації сировини. Наприклад, відсутність первинної обробки каменю свідчить про принесення нуклеусів або заготовок зі сторони. Велика кількість залишків мисливської зброї та знарядь для обробки туш тварин свідчить про мисливський характер поселення, і навпаки – переважання в крем'яному інвентарі слідів первинного розколювання та нуклеусів, характерне для стоянки-майстерні¹⁰.

Якщо для базових поселень Середнього Подніпров'я характерний повний цикл обробки каменю та високий відсоток знарядь, функціонально пов'язаних з обробкою шкіри, то для семенівських пам'яток характерно переважання мисливської зброї та різців.

Високий для межирічської групи пам'яток відсоток мікролітів означає виразне господарську спеціалізацію, пов'язану з активним полюванням і на широкий видовий спектр тварин взагалі. Дуже мала кількість знарядь для обробки шкіри свідчить про весняно-літній сезон функціонування поселень Семенівка II та Семенівка III, коли шкіра тварин була низького гатунку, порівняно з осінньо-зимовим періодом. Поява на Семенівці III невеликої серії цих знарядь пов'язана з присутністю фауністичних решток вовка, бика, сайги¹¹.

Таким чином, аналізуючи пам'ятки за елементами матеріальної культури, можемо виявити характер впливу природного оточення на первісний колектив.

На сьогоднішній день за комплексом ознак можна віднести до літніх поселень такі пізньопалеолітичні пам'ятки, як Шоломки I, Бугорок, Фастів, Чулатово II, Велика Бугаївка та ін. Так, наприклад, поселення Шоломки I (Овруцький р-н Житомирської обл.) також розташоване на платоподібному мису, що здіймається на 30–35 м над рівнем заплави р. Норинь. Пізньопалеолітичні знахідки були зосереджені у вигляді скупчення 8X10 м. Знаряддя мисливської зброї – мікролітичні вкладені та вістря – становлять 31 % від усіх предметів з вторинною обробкою. Другою за чисельністю категорією виступають різці (29 %) і лише 18 % знарядь виступають скребачки¹².

Таким чином, ми бачимо, наскільки топографія поселення зумовлена природними чинниками і пов'язана із сезонністю ведення господарства та з характером поведінки основного об'єкту полювання. Зимові пам'ятки розташовані топографічно близько до річкової заплави, внаслідок концентрації ресурсів саме в заплаві в холодний період року та необхідності захисту від північних вітрів. Пам'ятки, що інтерпретуються як літні, розташовані топографічно вище, внаслідок заболочення заплави, появи великої кількості комах у теплий період року, з одного боку, та необхідності контролю за річковими долинами, де паслися стада тварин – з іншого. Переміщення мисливського табору можливо пояснити також пересуванням стад тварин на плато у теплий сезон.

Крім топографії поселення, про господарську специфіку свідчить також характер культурного шару пам'ятки. Насичений культурний шар пам'яток Межиріччя, Добраничівка, Гінці, Мізин та інших свідчить про тривале або неодноразове використання цих поселень. На деяких пам'ятках (Межиріччя, Гінці) зафіксовано прошарки культурного шару, що можна пов'язати з декількома періодами використання поселень або з різною інтенсивністю використання в різний час існування пам'яток. У той же час Семенівські пам'ятки, Шоломки, Велика Бугаївка, Бугорок є окремими плямами поширення культурних решток й інтерпретуються як одноразові стоянки.

Якщо на зимових пам'ятках зафіксовано наявність декількох монументальних жител, то на літніх пам'ятках домінуючим типом жител були легкі споруди без надмірного використання кісток мамута або взагалі без залишків будь-яких архітектурних елементів (Бугорок – концентричне коло з великих кісток мамута, які слугували для укріплення наметоподібної споруди; Семенівка III – півколо з кісток з підвітреного боку; Шоломки, Велика Бугаївка, Семенівка II, Чулатово II – відсутність великих кісток у споруді).

Крім того, від характеру господарства залежить наявність та відсоток типів інвентаря на конкретній пам'ятці. Якщо на зимових пам'ятках дослідники відзначають значну кількість знарядь для обробки шкіри – проколки, скребачки, лошила та інше, то на літніх пам'ятках (Семенівка II, Семенівка III, Шоломки I) такі категорії або відсутні, або складають малу частку від загальної кількості знарядь (такий феномен пояснюється або поганою якістю шкіри тварин улітку, або суто мисливським характером колективу, що складався з декількох дослих чоловіків). З іншого боку, на літніх пам'ятках дуже високий відсоток платівок з притупленим краєм, які використовувалися як вкладені для кістяних та рогових пазових наконечників списів і різців для обробки туш забитих тварин. Це пояснюється більш активною мисливською діяльністю групи у теплий період року, коли значну частину раціону становило свіже м'ясо тварин, на відміну від зимових пам'яток, коли група існувала за рахунок запасів, створених восени. У той же час, на місцях забиття та первинної обробки мисливських трофеїв (Семенівка I, Довгиничі) основними категоріями виступають уламки мисливської зброї, різці, платівки, що використовувалися як ножі.

Таким чином, склад крем'яного інвентаря також обумовлений характером пристосування конкретної мисливської групи до оточуючого середовища. Вид мисливської зброї є основним показником способу полювання, а відсоткове відношення типів інвентаря чітко фіксує господарську орієнтацію мешканців конкретної пам'ятки.

Семенівка I є тимчасовою зупинкою мисливської групи – місцем забиття та білування ведмедя і збирання мамутових кісток. Суттєвою ознакою таких пам'яток є досить значна кількість фауністичних решток порівняно з невеликою кількістю знарядь, які слугували для забою, білування та первинного розчленування впольованих тварин.

З іншого боку, впадає у вічі повна відсутність предметів мистецтва (окрім прикрас з мушель та бурштину) на літніх пам'ятках мисливців на мамута. Пояснення цьому лежить у функціональному характері поселень. Літні табори мали виключно мисливську спрямованість, носили тимчасовий характер, і тому не могли стати центрами духовного життя колективу. Також і житла та вогнища не ставали об'єктами сакралізації. Ці фактори були причиною відсутності предметів мистецтва на літніх пам'ятках.

Таким чином, можливий висновок про існування декількох типів стоянок у мисливців на мамутів залежно від кліматичних змін протягом року:

- ✓ зимові тривалі поселення (можливо неодноразового використання) при виході балки в долину річки з насиченим культурним шаром, з декількома господарсько-побутовими комплексами (Мізин, Межиріччя, Гінці, Добраничівка та ін.);
- ✓ літні невеликі стоянки на мисах або на плато, які складаються з однієї плями поширення культурного шару (Бугорок, Семенівка II, Семенівка III, Велика Бугаївка, Шоломки);

✓ невеликі стоянки без слідів жителів, які не пов'язані топографічно ані із заплавою річки, ані з плато – місця забиття тварин та збирання мамутових кісток (Семенівка І).

Таким чином, річний цикл мисливців на мамонтів поділявся на два головні періоди – зимовий та літній. Судячи з топографії пам'яток, узимку мешкали на берегах річок в общинних стійбищах, які розташовувалися на І–ІІ надзаплавних терасах при виході балки у долину річки (Мізін, Межирічі, Добранічівка, Гінці та ін.).

З приходом весняного тепла мисливці залишали фундаментальні зимові житла з кісток мамонта і переселялися у літнє поселення, розташоване топографічно вище зимового.

На певній віддалі від цих стійбищ виникали тимчасові стоянки з невеликою кількістю решток – місця забою і розчленування тварин, збирання мамонтових кісток.

Таким чином, у холодну пору року мисливці на мамонтів вели більш осілий спосіб життя в общинних поселеннях із фундаментальними житлами, що було зумовлено більшою детермінованістю життя общини від досить суворих кліматичних умов. Кращі погодні умови у теплий весняно-літній сезон відкривали більші можливості для різноманітнішої й активнішої господарської діяльності.

¹ *Нужний Д.Ю.* Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців Середнього Подніпров'я і нові епіграфітські пам'ятки у басейні Трубежу // *Археологія*. – 1997. – № 2. – С. 3–23. ² *Нужний Д.Ю., Стулак Д.В., Шидловський П.С.* Розкопки пізньопалеолітичного поселення Семенівка III у басейні Трубежу у 1997–1998 рр. // *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.* – К., 1998. ³ *Верещагин Н.К.* Охоты первобытного человека и вымирание плейстоценовых млекопитающих в СССР. – Л., 1971. – Т. 29. ⁴ *Лидолличко И.Г.* Межирицкие жилища из костей мамонта. – К., 1975. – С. 14, 24. ⁵ *Залізняк Л.Л.* Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // *Археологія*. – 1989. – № 2. – С. 11–20. ⁶ *Залізняк Л.Л.* Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // *Оточуюче середовище і стародавнє населення України*. – К., 1993. – С. 12–13. ⁷ *Гладкий М.И.* К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // *Палеоэкология древнего человека*. – М., 1977. ⁸ *Залізняк Л.Л.* Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // *Оточуюче середовище і стародавнє населення України*. – К., 1993. – С. 13–14. ⁹ *Беляева Е.В.* К вопросу о вариабельности хозяйственных типов мусьеьских памятников // *Археологический альманах*. – Донецк, 1996. – № 5. – С. 44. ¹⁰ *Колесник А.В.* К определению функциональной вариабельности памятников среднего палеолита Донбасса // *Археологический альманах*. – Донецк, 1996. – № 5. – С. 53–54. ¹¹ *Нужний Д.Ю., Стулак Д.В., Шидловський П.С.* Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки-3 та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури в Середньому Подніпров'ї // *Археологический альманах*. – Донецк, 2000. – № 9. – С. 130–131. ¹² *Нужний Д.Ю.* Нові дані про пізній палеоліт Овруцького краю // *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. – К., 1998. – Вип. 2 – С. 78, 87.

Надійшла до редколегії 27.05.03

А.В.Шилова, канд. іст. наук

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНИ ЯК САМОСТІЙНОЇ ДЕРЖАВИ

Розглянуто особливості становлення та розвитку Боснії та Герцеговини як самостійної держави, а також проаналізовано хід виконання Дейтонських угод.

The article deals with the peculiarities of establishment and development of the Bosnia and Herzegovina as independent state, and also analyses the implementation process of the Dayton agreements.

Боснія та Герцеговина завжди вважалася геополітичним центром Югославської федерації, майже "маленькою Югославією", у якій усі етнічні групи (мусульмани – 43,7 %, серби – 31,3 %, хорвати – 17,3 %) сторіччями "мирно співіснували". Столицю Боснії та Герцеговини – Сараєво, було засновано угорцями в XIII ст., але вона здебільшого перебувала під владою турків і австрійців. Як загальна спадщина в ній залишилися 73 мечеті, десятки католицьких і православних церков та єврейських синагог. У листопаді 1943 р. на зборах, де було прийнято рішення про створення Республіки Боснія та Герцеговина, зазначалося, що "Боснія та Герцеговина не є ні сербською, ні хорватською, ні мусульманською, а одночасно сербською, хорватською та мусульманською"¹².

Після визволення в 1945 р. нова Югославія не визнала мусульман як окреме етнічне утворення, щоб не спровокувати релігійні заворушення. Під час переписів населення 1948, 1953 та 1961 рр. мусульмани називали себе то сербами, то хорватами, то югославами невідзначеної національності.

У січні 1963 р. Тіто прилюдно згадав про необхідність, нарешті, врахувати прагнення мусульман до ствердження своєї самобутності в межах Югославії, заснованої "на братерстві та рівності серед народів". Серед боснійських комуністів обговорювалися дві ідеї щодо цього. Прибічники першої ідеї висловлювалися за інституціоналізацію боснійської нації, яка б відображала специфічну самобутність мусульман у геополітичних та історичних умовах Боснії та Герцеговини. Прихильники другої ідеї обстоювали проголошення мусульман народом. Кінець кінцем останню пропозицію і було ухвалено в лютому 1968 р. Центральним комітетом Союзу комуністів Боснії та Герцеговини.

На початку 1990-х рр. деякі дослідники дійшли висновку, що саме зростання сербської та хорватської самосвідомості православних християн і католиків Бос-

нії спонукало мусульман почати відстоювати свою національну самобутність³. Від ідеї багатоконфесійної боснійської нації мусульмани змушені були відмовитися під тиском сербів і хорватів Боснії, які бачили в цьому заперечення власної самобутності.

Сучасна трагедія полягала в тому, що після повалення комуністичного режиму у цій багатонаціональній республіці спалахнули усі етнічні та релігійні конфлікти, і їх уже не можна було погасити.

У листопаді 1990 р. в Боснії та Герцеговині було проведено багатопартійні вибори, внаслідок яких до влади прийшли партії, які представляли основні національно-релігійні групи населення (мусульман, сербів і хорватів): Мусульманська партія демократичних дій, Сербська демократична партія Боснії та Герцеговини, Хорватське демократичне співтовариство Боснії та Герцеговини. Однак ці партії не змогли дійти згоди щодо майбутнього устрою Боснії та Герцеговини. У жовтні 1991 р. Скупщиною республіки було прийнято Меморандум про суверенітет Боснії та Герцеговини й виходу її зі складу Югославії. 29 лютого та 1 березня 1992 р. відбувся референдум із цього питання, проведення якого було рекомендовано Європейським співтовариством як обов'язкова умова визнання суверенітету Боснії та Герцеговини. У ході референдуму 59 % громадян із правом голосу висловилися за незалежність. 6 квітня 1992 р. його результатом було визнано країнами Європейської співдружності.

Сербське населення бойкотувало референдум, вважаючи, що він проводився всупереч республіканській конституції. Рішення про його проведення було прийняте за відсутності сербської фракції.

7 квітня 1992 р. проголошується незалежність неофіційної "Сербської Республіки Боснії та Герцеговини". 8 квітня 1992 р. Президією Боснії та Герцеговини на засіданні, що проводилося без участі представників